

□ СИСТЕМНІ ПРОЯВИ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ МОВЦЯ В МОВЛЕННІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу системних досліджень вітчизняних та зарубіжних учених із проблеми прояву в мовленні особистісних властивостей мовця.

Ключові слова: особистість, мовлення, мовленнєва діяльність.

Крупич С. О. Системные проявления личностных свойств говорящего в речи. В статье представлены результаты теоретического анализа системных исследований отечественных и зарубежных ученых по проблеме проявления в речи личностных свойств говорящего.

Ключевые слова: личность, речь, речевая деятельность.

Krupych S. O. Systemic Manifestations of Speaker's Personal Characteristics in Speech. The article represents theoretical analysis results of domestic and foreign scientific systematic research as to the problem of a speaker's personal characteristics display in his speaking.

Key words: personality, speaking, speaking activities.

Постановка наукової проблеми та її значення. Упродовж століть вивчають питання про природу особистості, внутрішній світ людини, фактори, які визначають розвиток і поведінку особистості, її окремі вчинки та життя в цілому, проте воно і досі актуальне. На нинішньому етапі розвитку психологічної науки увагу дослідників дедалі частіше привертають проблеми індивідуально-психологічних особливостей особистості як суб'єкта діяльності, зокрема їх прояви у мовленнєвій діяльності.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. В українській психології розробка загальнопсихологічних проблем мовлення, мовленнєвої діяльності належить О. О. Андрієвській, Л. К. Балацькій, Б. Ф. Баєву, А. М. Гольдберг, Л. С. Жижченку, Л. В. Засекіній, Т. В. Космі, О. О. Лавриненку, Д. Ф. Ніколенку, Л. М. Проколієнко, О. М. Раєвському, І. О. Синиці, Р. Ю. Таращанській, П. Р. Чаматі. Проблему мовленнєвого розвитку та особливості мовленнєвого становлення особистості різнобічно вивчають Л. О. Калмикова, О. Л. Кононко, О. М. Корніяка, М. В. Лиля, Р. В. Павелків, С. Е. Кулачківська, С. О. Ладивір, Т. О. Пироженко, Т. Д. Щербан [8].

Вагомий внесок у визначення особливостей мовленнєвого та когнітивного розвитку дітей зробили такі науковці, як Л. С. Вавіна, Т. В. Сак, Є. Ф. Соботович, О. А. Соловей, Н. М. Стадненко, В. В. Тарасун, В. В. Тищенко, Л. І. Фомічова та ін. [8]. Вивченням вираженості у продуктах мовленнєвої діяльності різних індивідуальних властивостей мовця займаються А. Ю. Агапова, А. Г. Алейкін, В. А. Артемов, Т. М. Беспалова, Л. А. Власова, Ю. О. Гришеніна, В. В. Доброва, С. В. Елгіна, М. А. Куцерева, С. В. Лебединська, Е. Ю. Чеботарева, І. В. Чивілева, Н. О. Фоміна, Ю. Н. Караулов [1–5; 11–12; 15–18].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мовлення особистості, будучи процесом індивідуального користування мовою, діалектично поєднує в собі загальне, що полягає в обов'язковому збереженні в мові лексичних, граматичних, фонетичних, інтонаційних норм, які притаманні мові, якою користується мовець, та індивідуальне – те, що дає змогу диференціювати мову однієї людини від мови іншої. Як продукт діяльності індивіда, мова, як і будь-яка дія, вчинок, відображає індивідуальні особливості людини, є репрезентантом її особистості [10; 14].

На думку А. І. Крупнова, одиницею аналізу індивідуальних проявів особистості людини можуть бути конкретні акти поведінки та діяльності – дії, в яких функціонально поєднані мотиваційні, операційні, регуляторні й результативні характеристики [12]. І. О. Зимня пише, що діяльність завжди предметна й мотивована, не предметної і не мотивованої діяльності не існує, тобто динаміку і характер усіх видів діяльності визначає мотив [14]. Мотив як вищий регулятор діяльності організовує всі психічні процеси і стани, які формуються і розгортаються в процесі діяльності. Кожен окремо взятий акт діяльності починається мотивом і закінчується результатом, між якими міститься ціла динамічна система конкретних дій і операцій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Ця динамічна система і є операційним механізмом діяльності [14].

Оскільки мова суб'єктивується, переломлюється через особистість, то динаміка, успішність та інші характеристики мовленнєвої діяльності визначаються її індивідуально-психологічними характеристиками. Це свідчить про існування мовної особистості, тобто особистості вираженої в мові і через мову, особистості, основні риси якої вибудовані на основі мовних засобів [11].

Поняття мовної особистості вивчали багато лінгвістів і психологів. Зокрема, Ю. М. Каралаулов розглядав мовну особистість як сукупність здатностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприймання нею мовленнєвих висловлювань, що можуть відрізнитися ступенем структурно-мовної складності, глибиною і точністю відображення дійсності, певною цілеспрямованістю [11].

У розумінні Н. О. Фоміної мовна особистість – це вид повноцінного представлення особистості, який складається із психічного, соціального, етичного та інших компонентів, переломлених через її мову [16].

Як закріплений у лексичній системі базовий національно-культурний прототип носія певної мови, що утворився на основі світобачення, установок, цінностей і поведінкових реакцій, відображених в словнику особистості, розглядає мовну особистість В. І. Карасик [6].

Вивчаючи особливості мовної особистості студентів, Л. В. Засєкіна та О. Л. Лавриненко розробили концептуальну структурно-функціональну модель мовної особистості. Ця модель містить три компоненти: когнітивний, мотиваційний та емоційний. Головним елементом моделі є свідомість, що забезпечує діяльність всієї системи мовної особистості. Кожен із компонентів відображає особливості розвитку мовної особистості на біологічному, мовному та психологічному рівнях. За допомогою структурно-функціональної моделі мовної особистості автори з'ясували, що мовна особистість є важливою складовою частиною цілісної особистості людини і виконує три основні функції: відображувальну, інструментальну та регулятивну [13].

Цікавим є погляд Г. І. Богіна на структуру мовної особистості. На його думку, поняття мовної особистості включає в себе багаторівневий, багатоконпонентний, структурно-впорядкований набір мовних здібностей, умінь, готовності породжувати і відтворювати мовленнєві висловлювання.

Проте у більшості досліджень мовної особистості увага приділялася вивченню її структури та типології. Сьогодні значною мірою зростає інтерес дослідників до проблеми вираженості в мові різних характеристик особистості. Наприклад, Р. Лакофф, М. Блекер виявили відмінності у висловлюваннях залежно від статевої приналежності: жінки порівняно з чоловіками частіше використовують семантично спустошені слова, ввічливі та офіційні форми, а також стиль мовлення жінок наближається до літературного [6].

У тексті як продукті мовленнєвої діяльності Г. В. Гачев і С. В. Неверов виявляли прояви національної приналежності та відмінності синтаксичних структур. В. І. Батов, М. Я. Дем'яненко вивчали ідентифікацію соціального статусу суб'єктів, рівень їх освіти й культури, професійну приналежність. Л. В. Дудник, досліджуючи прояви вікових особливостей особистості в синтаксичній структурі, з'ясував, що висловлювання осіб зрілого віку характеризуються зниженням рівня володіння зв'язним мовленням, використанням застарілих чи, навпаки, сучасних слів.

Ряд авторів аналізували прояви в тексті різних особистісних сфер мовця. Вираження в мовленні емоційної сфери особистості досліджували Н. В. Вітт, Е. Л. Носенко, В. І. Шаховський. Зокрема Н. В. Вітт обґрунтувала і експериментально вивчила такі характеристики емоційної регуляції, як спрямованість (векторність), модальність і гнучкість. Вона експериментально довела, що спрямованість емоційної регуляції мовлення зумовлена властивою для особи орієнтацією на значимі для неї елементи комунікативних ситуацій, у яких розгортаються мовленнєві дії, і системою типових «стресорів», що виникають під час вербального спілкування [6].

Е. Л. Носенко встановила, що мовлення у стані емоційної напруги суттєво відрізняється від мовлення тих же досліджуваних, тільки у звичайному стані. Вона вперше здійснила системний аналіз стану емоційної напруги і її мовленнєвих проявів, запропонувала класифікацію якісних змін у характеристиках мовлення за критерієм інформативності при диференціації емоційної напруги різної інтенсивності.

Окрім цього, досліджувалися особливості прояву інших особистісних характеристик у мовленнєвій діяльності. Зокрема, дослідження С. С. Дашкової свідчать про існування взаємозв'язку між загальним об'ємом висловлювання і такими характеристиками людини, як замкнутість, принциповість, владність [5].

Існує чимало досліджень, у яких вивчалися прояви в мовленні загальних характеристик особистості, таких як екстраверсія/інтроверсія, екстернальність/інтернальність. Зокрема, М. М. Смирнова дослідила психологічні характеристики прояву екстернальності / інтернальності в тексті. Проведене експериментальне дослідження показало, що екстернально-інтернальна орієнтація суб'єкта, будучи об'єктивованою у його продукті мовленнєвої діяльності – тексті, найбільше проявляється на мотиваційно - цільовому та смисловому рівнях, що є релевантними локусу контролю особистості. Найбільш діагносто-

ваними для локусу контролю суб'єкта були окремі параметри тексту – оцінення, розмір, узгодженість, самоконтроль, якість та ін. М. М. Смірнова встановила, що кожна із орієнтації локусу контролю суб'єкта характеризується специфічним вираженням у тексті, до того ж, різним градаціям екстернальності й інтенальності відповідають тільки їм притаманні показники й параметри тексту [15].

Здійснюючи теоретичний аналіз результатів системних досліджень прояву особистісних властивостей у мовленні, ми з'ясували, що індивідуально-типологічні особливості особистості і лінгвістичні характеристики тексту як продукту мовленнєвої діяльності особистості перебувають у тісному зв'язку. Підтвердженням цього є низка досліджень учених. Так, Н. О. Фоміна, розробивши методику цілісного, багатомірно-функціонального аналізу мовленнєвої діяльності, дослідила лінгвістичні (мовні, мовленнєві, змістово-сміслові) характеристики мови і психологічні (мотиваційно-цільові, когнітивні, результативно-продуктивні, емоційні, регулятивні) компоненти мовленнєвих дій, розкривши мовленнєву діяльність в її основних рисах, зв'язках, виявивши структуру і механізми регуляції, охарактеризувала індивідуальність суб'єкта мовленнєвої діяльності [17].

Н. О. Фоміна дійшла висновку, що текст як продукт мовленнєвої діяльності може слугувати засобом діагностики індивідуально-типологічних особливостей особистості, оскільки за кожним текстом є своєрідна мовна особистість.

Подібні результати отримала І. В. Чивілева, яка досліджувала особливості прояву активності в мові особистості. На основі теоретичного аналізу і емпіричного вивчення прояву в мовленні таких особистісних характеристик, як комунікабельність, ініціативність, допитливість І. В. Чивілева зробила висновок, що в осіб із вираженою активністю тексти мають менший обсяг, більш грамотні, логічні, цілісні та не динамічні порівняно з текстами осіб з невираженою активністю. Окрім цього, висловлювання осіб із вираженою активністю є більш емоційними, оптимістичними, в них частіше помітно схильність авторів до планування дій у заданій ситуації, але дещо меншою мірою виражене прагнення до аналізу й сила волі [18].

Л. А. Власова досліджувала особливості прояву темпераменту старшокласників і кадетів військового вузу в мовленнєвій діяльності. З'ясувалося, що темперамент старшокласників і кадетів проявляється у психологічних компонентах мовленнєвих дій по-різному. В лінгвістичних характеристиках мови старшокласників проявляється кому-

нікативна ергійність і екстравертованість (в обсязі словникового запасу), емоційна чутливість (в кількості смислових категорій ознаки) та імпульсивність (в граматичній правильності). Їх тексти великі за обсягом, емоційні, проте з великою кількістю повторів та граматичних помилок.

Особливості темпераменту кадетів військового вузу відображено в таких мовних і мовленнєвих характеристиках мови, як менший обсяг продуктів мовленнєвої діяльності, більша граматична правильність, мала кількість повторів, тобто для кадетів характерний внутрішній мовленнєвий контроль [3].

У текстах відкритих і активних, спрямованих на комунікацію старшокласників, багато наказових і питальних речень, для них притаманна альтруїстична мотиваційна спрямованість, інтерес до життя, спроби осмислити своє місце у світі, світлі і радісні очікування майбутнього. У текстах більш самостійних, відповідальних, навчених долати перешкоди кадетів помітні розвинені вольові якості, стриманість, егоцентризм. Л. А. Власова припускає, що особливості прояву темпераменту в лінгвістичних і психологічних характеристиках мови старшокласників і кадетів військового вузу пов'язані із соціальними умовами формування і розвитку особистості й водночас мовних здібностей [1].

Своєрідні особливості інтелекту особистості можуть також виражатися у психологічних компонентах мовленнєвих дій: у мотиваційному (мотиваційно-смисловій спрямованості і комунікативній орієнтованості дій), в емоційному (емоційній насиченості і забарвленості, проявах емпатії), в регуляторному (наявності вольових зусиль, екстернальності/інтернальності локусу контролю), в когнітивному (осмисленості чи описовості, типі логічних зв'язків) і в результативному (ступені задоволеності результатами діяльності).

С. В. Елгіна зробила спробу комплексно вивчити прояв особливостей вербального, невербального та соціального інтелекту в мовленні особистості. Вона дослідила, що мовленнєва продукція осіб із домінуванням першої сигнальної системи і розвиненим соціальним інтелектом у лінгвістичному плані характеризується великим обсягом, високою зв'язністю і складністю, переважанням категорій ознаки, причини, часу та великою кількістю граматичних та лексичних помилок. Найчастіше такі особи розповідають про конкретних людей, події, виражають у тексті задоволеність результатами дружби, спрямованість на співпрацю, високу комунікативну активність, а також містять позитивну оцінку інших людей та емпатію. Проте в текстах

осіб із домінуванням першої сигнальної системи і розвиненим соціальним інтелектом простежується порушення логічної послідовності, схильність до підтвердження, слабкий розвиток волі і тенденція до екстернального типу контролю поведінки.

Тексти осіб, у яких домінує друга сигнальна система і розвинений вербальний інтелект, невеликі за обсягом, порівняно простіші з переважанням категорій дії і цілі, містять мало граматичних помилок, лексично правильно оформлені. У текстах цих осіб часто наявні абстрактні роздуми, створюється образ бажаного, «ідеального» друга, а не конкретної людини, домінують негативні емоції, помітні вимогливість і критичність автора. При цьому в текстах зберігається логічна послідовність дій, їх точне і лаконічне відображення, інтернальність контролю, вольові зусилля, осмисленість, планування, аналіз і узагальненість власних дій [7].

Отже, С. В. Елгіна, здійснивши комплексне дослідження на межі психології мови, психології особистості та психолінгвістики, емпірично виявила параметри вираженості своєрідності вербального, невербального й соціального інтелекту особистості в лінгвістичних характеристиках тексту та психологічних компонентах мовних дій.

А. Ю. Агапова вивчаючи продукти мовленнєвої діяльності менеджерів і педагогів, виявила, що комунікабельність як особистісна властивість проявляється в мовленні, є частиною мовленнєвого іміджу особистості та виражається у лінгвістичних і психологічних характеристиках текстів-висловлювань. Тому в менеджерів із лінгвістичними характеристиками мовлення найбільш пов'язані змінні змістовно-сміслового аспекту комунікабельності (насамперед обидві змінні продуктивного компонента), у той час як у педагогів – природно обумовлені інструментально-стильові (насамперед емоційні) характеристики цієї властивості. У психологічних компонентах мовних дій у менеджерів виявляються предметність, суб'єктивність і стеничність комунікабельності, а у педагогів – соціоцентричність, осмисленість і емоційність [1].

У мовленнєвій діяльності можуть проявлятися вольові якості особистості. Зокрема, Т. М. Беспалова, вивчаючи особливості мовлення старшокласників і курсантів військового вузу, виявила, що відповідальність слугує як єдність інструментально-динамічних (динамічних, емоційних, регулятивних) і мотиваційно-сміслових (мотиваційних, когнітивних і продуктивних) змінних [2]. Особливості відповідальності старшокласників і курсантів військового вузу прояв-

ляються у мовленні на передтекстовому рівні. Невисока відповідальність старшокласників при домінуванні екстернальної регуляції і астенічних емоціях проявляється у великому обсязі висловлювань, конкретності, образності і емоційності лексики, ускладненості фраз, порушеннях логіки викладу. При цьому мовленнєва продукція старшокласників відрізняється граматичною правильністю оформлення і містить уточнення та підсилення думки.

Відповідальність курсантів військового вузу більш виражена, врегульована, супроводжується стеничними емоціями і проявляється у небагатослівності, нейтральності, узагальненості та абстрактності використаних лексичних одиниць, невеликій емоційності (при домінуванні позитивних емоцій), логічності викладу, схильності до прояву сили волі.

Загалом особливості структурної організації відповідальності старшокласників і курсантів військового вузу проявляються у лінгвістичних характеристиках цілісних текстів як продуктів їх мовленнєвої діяльності на мовному, мовленнєвому, змісто-смісловому рівнях та в психологічних компонентах мовленнєвих дій (регуляторному, емоційному, мотиваційному) [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. За допомогою аналізу системних досліджень прояву особистісних властивостей у мовленні особистості показано, що мовлення може бути досить надійним інструментом діагностики особливостей особистості та її властивостей. Перспективним вважаємо вивчення психологічних основ проявів особистості в мовленні осіб різних вікових категорій.

Список використаної літератури

1. Агапова А. Ю. Особенности общительности менеджеров и педагогов и их проявления в речевой деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук / А. Ю. Агапова. – М., 2010. – 22 с.
2. Беспалова Т. М. Ответственность старшеклассников и курсантов военного вуза и ее проявления в речевой деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. М. Беспалова. – М., 2008. – 21 с.
3. Власова Л. А. Темперамент и его проявления в лингвистических характеристиках и психологических компонентах речи : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Л. А. Власова. – М., 2007. – 19 с.
4. Гришенина Ю. А. Национальные особенности образа мира и их проявления в речевой деятельности российских, индийских и африканских студентов : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ю. А. Гришенина. – М., 2009. – 24 с.
5. Дашкова С. С. Устная речь как источник информации о человеке : автореф. дис. ... канд. психол. наук / С. С. Дашкова. – М., 1982. – 19 с.

6. Денисенко В. Н. Современные психолінгвістическіе методы анализа речевої коммунікації / В. Н. Денисенко, Е. Ю. Чеботарева. – М. : РУДН, 2008. – 258 с.
7. Елгіна С. В. Проявление інтелектуальних особностей личности в речевої діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук / С. В. Елгіна. – М., 2006. – 18 с.
8. Засекіна Л. В. Гіперактивний розлад із дефіцитом уваги: теорія та практика : монографія / Л. В. Засекіна, О. А. Соловей. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 228 с.
9. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посіб. / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
10. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевої діяльності / И. А. Зимняя. – М. : Моск. психол.-социал. ин-т ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.
11. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.
12. Крупнов А. И. Об изучении и формировании базовых свойств личности / А. И. Крупнов // Студент на пороге 21 века. – М., 1990. – С. 31–38.
13. Лавриненко О. Л. Структурно-функціональні особливості мовної особистості студентів : автореф. дис. ... канд. наук / О. Л. Лавриненко. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – 19 с.
14. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
15. Смирнова М. М. Психологическая характеристика выраженности экстернальности-интернальности в тексте / М. М. Смирнова // Вопр. психологии. – 1990. – № 1. – С. 140–147.
16. Фомина Н. А. Комплексное изучение проявлений личности в речевої діяльності / Н. А. Фомина // Психологічні перспективи. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – Вип. 18. – С. 257–270.
17. Фомина Н. А. Свойства личности и особенности речевої діяльності / Н. А. Фомина. – Рязань : Узорочье, 2002. – 412 с.
18. Чивилева И. В. Личностные характеристики активности и их проявление в речи : автореф. дис. ... канд. психол. наук / И. В. Чивилева. – М., 2005. – 24 с.
19. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.